

PKN

Stichting voor onderzoek
historische tabakspijpen

Tijdschrift voor de verzamelaar en onderzoeker

PKN 40 jaar

Jaargang 40, nummer 156, juli 2018

Zenith “Vergane Goudse glorie”

Piet Smiesing (pk.smiesing@tiscali.nl)

Dit jaar bestaat de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen, 40 jaar. In 1974, vier jaar voor de oprichting, bracht de schrijver een bezoek aan de Goudse plateel- en pijpenfabriek ‘Zenith’ firma P. J. van der Want Azn., die toen haar 225 jarig bestaan vierde. **Onderstaand is het relaas van mijn bezoek.**

In de dagbladen werd aan dit feestelijke jubileum ruim aandacht besteed, met koppen zoals: ‘In Gouda worden nog steeds pijpen met de hand gemaakt’ en ‘Oudste pijpenfabriek ter wereld heeft jongste pijpenmaker’. Voor mij was dit een unieke mogelijkheid om een traditionele pijpenmaker aan het werk te zien. Mijn verzoek om bezichtiging van de pijpenmakerij werd gehonoreerd met een uitnodiging voor een bezoek op 10 december 1974.

1. Jubileumpijp ‘1749 ZENITH-GOUDA 1974’.

Bezoek aan een jubilaris

Het zag er die dag niet naar uit dat het droog zou blijven en al halverwege de treinreis van Utrecht naar Gouda werden de ruiten van de trein gespoeld door fikse regenbuien. Waterdicht verpakt in regenkleding bestudeerde ik op het Goudse station de maquette van de stad om de route naar de Prins Hendrikstraat uit te vogelen. Ik had volop de tijd om de eeuwenoude pijpenstad met het fraaie stadhuis nog eens te bezichtigen. Het had veel geregend en het water in de gracht op de Turfmarkt stond zo hoog dat de dobberende eenden zelfs de straat op dreigden te spoelen. Plots stak een jonge man de straat over, al balancerend met een lange plank vol ongebakken aardewerk. Het rauwe spul verdween in een busje voor transport naar de pottenbakkersoven. Deze overstekende ‘vormer’ en de vele ambachtelijke werkplaatsen met winkeltjes vol pottenbakkerswaar tonen aan dat de kleinschalige pottenbakkerij in Gouda nog springlevend is.

Bij een warme kop koffie in een café, met zicht op de Waag, droogde ik weer langzaam op en rond de afgesproken tijd meldde ik me bij de portierster in het grauwe fabrieksgebouw. In de hal werd ik begroet door de Heer D. van der Want, met opgestroopte mouwen en gehuld in een blauwe tuinbroek. Hij bracht me in de ontvangstruimte waar achterin een baldakijn was opgesteld van stalen buizen en tentdoek, waarvan de achterwand werd gevormd door een wit scherm, waarop een zoemend projectieapparaat dia-beelden wierp. De rest van de hal was ingericht als een klein museum: een oude pijpenmakers-werkbank en aan de muren een oud merkenbord van het gilde, ingelijste oorkondes en fraaie handbeschilderde wandborden. Vanuit één van de comfortabele leunstoelen bewonderde ik de diapresentatie van oude documenten, pijpenkoppen en pijpenmakers-merken. Na vier volle magazijnen dia's op het doek, werd de projector stopgezet en een metershoog pronkstuk van Gouds aardewerk voorzichtig weer in de tent teruggezet. Hierna toetste de Heer van der Want mijn kennis over de pijpenmakerij, en gaf me vervolgens vol passie een college over de geschiedenis en de kwaliteit van het Goudse aardewerk.

Pijpenmakerij

Nu kwam het moment waar ik voor gekomen was, een bezoek aan de pijpenmakerij. Met moeite volgde ik de directeur, die met grote passen naar de pijpenmakerwerkplaats beende. Langs vele klei-verwerkende handen achter werkbanken, en enorme stellages met drogend aardewerk bereikten we de pijpenmakerij.

Op deze afdeling werkte nog één pijpenmaker, Steef van Loon, die nog op de traditionele wijze pijpen maakte. Alle handelingen, die voorheen door verschillende mensen werd gedaan, doet hij nu alleen. Het bewerken van de klei gebeurt nog zoals 225 jaar geleden, maar het laten rotten van de klei in kelders, verzekerde Van Loon, wordt niet meer gedaan. Nadat ik via zijn vaardige handen een volledige metamorfose van kleirol tot lange pijp had bewonderd, beëindigde de Heer van der Want mijn bezoek aan de pijpenmakerij. Als geschenk ontving ik de jubileumpijp, van een 17de eeuws model, met op de steel de feestelijke opdruk '1749 ZENITH-GOUDA 1974'. (afb. 1) Met deze, door Steef van Loon handgemaakte feestpijp in een kartonnen doos onder de arm, stapte ik weer op straat, waar nog heel toepasselijk, de regen in 'pijpenstelen' neerkwam.

Faillissement

Tien jaar na dit jubeljaar zou blijken dat mijn bezoek aan de Goudse fabriek helaas de laatste mogelijkheid was geweest, want in 1984 sloot het bedrijf door faillissement definitief de poorten. Het motto in de laatste alinea van de folder met een historische schets van het bedrijf: "De plateelbakkerij en

pijpenfabrieken 'Zenith' – in 1749 opgericht – heeft het geweld doorstaan.”¹, werd helaas niet bewaarheid.

'De Goudsche Courant' kopt: "We hebben het allemaal wel zien aankomen" en vervolgt: "De laatste 'echte' ambachtelijke pijpenmaker van Nederland blijft er nuchter onder. We hebben het allemaal wel zien aankomen, zegt ook de 34-jarige Gouwenaar Steef van Loon, met wiens aanstaande ontslag bij de failliete plateelbakkerij Zenith de ambachtelijke fabricage van stenen pijpen is geëindigd. De orders werden minder. Er was steeds minder te doen. We hadden echt het gevoel dat het elk moment afgelopen kon zijn. Hetgeen onlangs geschiedde. Steef van Loon maakte bij Zenith stenen pijpen op een wijze, zoals dat honderden jaren geleden ook gebeurde. Hij nam daarmee een unieke positie in. De Gouwenaar was de enige ambachtelijk pijpenmaker, die dit werk in loondienst verrichtte. "Waarschijnlijk de enige ter wereld" oppert Van Loon. Men praat er nu over om de fabricage van pijpen op de één of andere manier voort te zetten, maar dat is allemaal nog zo vaag. Ik reken maar nergens op". De besnorde pijpenmaker oogt uiterlijk onbewogen onder het faillissement van het eeuwenoude familiebedrijf Zenith. Maar dat blijkt in werkelijkheid gelatenheid te zijn. [...] "Toen ik 20 jaar geleden als veertien jarig jochie bij Zenith kwam werkten er 70 à 80 man. Van lieverlee is dat aantal gezakt naar 40."

Van Loon leerde het vak bij Zenith van Piet Schouten, die inmiddels met pensioen was gegaan. Vrijwel de gehele familie Van Loon was in de pijpenindustrie werkzaam geweest. Hij heeft het werk in totaal 12 jaar gedaan. Bij Zenith was in totaal een vijftal personeelsleden bij de pijpenfabricage betrokken. Steef van Loon: "Het werd er een beetje bijgedaan. Er is bijvoorbeeld nooit uitgerekend wat het nou precies kostte. Er was altijd wel een plaatsje in de oven naast de vazen en de borden waar de pijpen konden worden gebakken. Waarschijnlijk was de fabricage van pijpen anders helemaal niet rendabel geweest en was er al eerder een einde aan gekomen."

Het pijpen maken zit de in de familie van Loon in het bloed, want de fijne kneepjes van het vak leerde de tweeling van Loon ook van hun grootvader Stephanus de Lange. De bijna negentigjarige verteld: "Het was niet stilzitten hoor, van vijf uur 's morgens tot acht uur 's avonds". Schouten voegt er aan toe: "Ik heb laatst uitgerekend dat ik zo'n dertien miljoen pijpen gemaakt heb. Dat moeten doetels, Izabees of platpunten, bullekoppen en korte lange, bekertjes en miniatuurpijpjes geweest zijn. En ook korte Duitsers, kabalen, stompen, schippertjes, of hoe ze nog meer heetten. Horens wel, ja. Die waren

---

¹ Folder, Zenith. "De geschiedenis van een oude Hollandse onderneming"

gemaakt naar het model van de grammofoonhoren van het hondje dat naar His Master's Voice luistert. [...]”²

2. Keramische pijp, model Amsterdam.

Tentoonstelling

Vlak na het faillissement, in 1985, werd in 'Stedelijke Musea Gouda' onder de naam: 'Zenith plateelbakkerij en pijpenfabrieken sinds 1749'

een tentoonstelling gehouden waarin de geschiedenis van dit bedrijf van de laatste 70 jaar wordt belicht. Voor deze tentoonstelling werd een keus gemaakt uit de producten van de laatste 70 jaar, waarbij naast plateel uiteraard ruim aandacht werd geschonken aan tabakspijpen. In de catalogus vinden we een kort historisch overzicht van de ontwikkeling van de kleipijp. De vier afbeeldingen op deze twee pagina's tonen aan dat in de expositie ook aandacht werd besteed aan de keramische pijp. In het hoofdstuk "ontwerpers" wordt Niels Keus genoemd als ontwerper van o.a. nieuwe pijpmodellen.

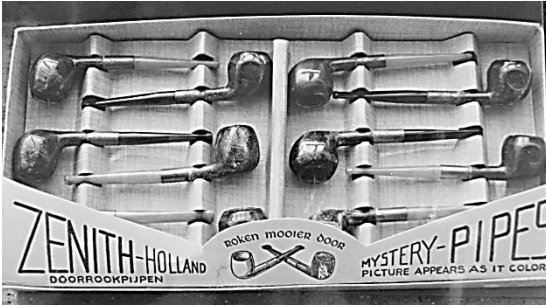
Niels Keus was de laatste ontwerper van Zenith. Hij werkte er van 1962 tot 1970 en op free-lance basis in 1979. Zijn opleiding had hij gekregen aan het Instituut voor Kunstnijverheid in Amsterdam. En over zijn passie voor pijpen vertelde hij "Met plezier aan vele pijp-ontwerpen te hebben gewerkt", o.a. 'Manhattan', 'Old Mokum', en 'Amsterdam'. (afb. 2) Van deze ontwerpen is tot in 1984 gebruik gemaakt. Het pijpen maken lag in zijn lijn; "het waren net kleine beeldjes." Verder ontwierp hij ook diverse tabakspotten.

Gegoten pijpen

Zenith legde zich naast de fabricage van 'gekaste' pijpen vanaf 1915 ook toe op het maken van gegoten enkelwandige doorrokers. In een vroege catalogus van "Zenith" werden doorrokers aangeboden in 25 verschillende modellen met een gummi en Juwelith mondstuk. Nieuw was de 'Wanta Hollowbowl' (1930), die in drie modellen verkrijgbaar was. Zo rond 1950 verschenen 'mystery's pijpen' op de markt in drie modellen, waar het toverplaatje, na het doorroken, op het amberkleurige glazuur verscheen. Ze zijn gemonteerd met de bekende metalen busjes waarin gummi en juwelith mondstukken in de kleur geel en zelfs imitatie barnsteen. (afb. 3)

---

² Terstraeten, 1967, "Jonge Gouwenaars maken oude".

3. Doos met Mystery-pipes, omstreeks 1950.

In 1920 maakten de gekaste pijpen nog 60 % van de omzet uit, de doorroker 20 % en het plateel slechts 8%. In 1940 was het pijpenaandeel in de totale productie drastisch verminderd namelijk

gekaste pijpen 2,7 %, doorrokers 13 % en het plateel 77 %! Tot ongeveer 1965 maakt de pijpenfabricage nog amper 5 % van de totale productie uit.

‘Hollow bowl’ principe

Rond 1965 besloten de gebroeders Van der Want nieuwe modellen in het pijpenassortiment te introduceren in de kleuren, wit, zwart, rood, blauw, grijs

De 4. Model Manhattan (Lady's pipe).

en delfts blauw. In 1967 werd het dubbelwandige model ‘Manhattan’ gelanceerd. (afb. 4) Vanaf dat jaar brachten ze ieder jaar een nieuw dubbelwandig pijpenmodel uit. De dubbelwandige pijpen van het ‘hollow bowl’-principe bleken een succes. (afb. 5) De werking van het

”hollow-bowl”-principe werd bij de “black magic”-pijp geleverde folder aan de roker als volgt uitgelegd: “De hierdoor ontstane koelruimte dient niet alleen voor koeling maar onttrekt tevens onzuiverheden aan de rook. Deze onttrekking wordt bewerkstelligd door het absorptievermogen van het speciale keramisch materiaal”. (afb. 6). Uit de kleurige folders bij het model ‘Old Mokum’ vernemen we: “Bij het maken van deze pijp heeft de ontwerper getracht iets van de gemoedelijke sfeer van de oude Amsterdamse binnenstad in zijn ontwerp te vangen. Vandaar de naam Old Mokum. De pijpenkop kleurt even mooi als een meerschium pijp. [...]”. (afb. 7)

5. Biscuit met venster, "Hollow Bowl" principe.

6. Black Magic pijpen met folder

7. Old Mokum met folder

Omstreeks 1970 voerde Dirk van der Want een normalisatie uit van de pijp. Hij bracht het aantal modellen doorrokers van ruim honderd terug op zes of zeven modellen. Tevens standaardiseerde hij de (binnen)maten van de pijp en het busje (dit is het metalen verbindingstuk tussen kop en mondstuk). Door deze normalisatie werd een betere en snellere montage mogelijk. De pijpen werden hoofdzakelijk op de buitenlandse markt afgezet. Men exporteerde naar 24 landen. Vrijwel alle pijpen werden binnen de fabriek door een eigen ontwerpteam ontwikkeld. Alleen de 'Polopijp' stond op naam van de ontwerper W. Stuurman. De ontwerpen van Niels Keus vormden eveneens een uitzondering, hij ontwierp tussen 1967 en 1970 een zevental pijpen.

De fabrieksbrand van 1980 vernietigde 90 procent van productielijn van de pijpen. Alle tabakspijpen moesten dan opnieuw opgezet worden. Het gelukte

de Zenith terug te komen met de series als 'Duke', 'Kabul', 'Heraldiek', 'Octo', 'Gouda Classic' en Zenith Lights'. (zie o.a. afb. 8)

8. Twee bijzondere Zenith-modellen.

Na het faillissement van Zenith, in 1984 worden de rechten verworven door Aart van der Want, zoon van Otto en neef van Dirk van der Want. In een voormalige speelgoedfabriek in Waddinxveen startte hij de vervaardiging en verkoop van de keramische pijp.³ Aart van der Want zette de productie van de Zenith-modellen voort

maar creëerde ook eigen modellen, gezien de dubbelwandige bekervormige kop waarop de stelen zijn gemerkt met het merkwapen anno 1749, en de merknaam 'Zenith' van der Want.⁴ Sportieve elementen in het blauw; zeilscheepjes en een jager in het riet, sieren de rand. (afb. 9) Een andere kop is getooid met vierkantjes in vijf kleuren, dat mogelijk als kleurexperiment is bedoeld.

9. Bekervormige modellen, Aart van der Want, gedecoreerd met zeilscheepjes en jager in het riet.

Deze doorstart van 'Zenith van der Want' duurde slechts drie jaren. In december 1987 kwamen de rechten en de productie van gegoten Zenith-pijpen in handen van de Porceleyne Fles / Royal Delft. Uitgerekend dat bedrijf waarmee Zenith jarenlang, met succes, een juridisch conflict uitvocht om het recht van het gebruik van de

aanduiding "Delft blauw".

Al eerder, in 1962, nam deze oude Delftse aardewerkfabrikant de Utrechtse faience- en tegelfabriek Westraven over. Deze fabriek kreeg bij de overname van Zenith de productie van pijpen toebedeeld. In de zomer van 1990

³ Jongedijk, 1984

⁴ Stam 2017, p. 109.

verhuisde Westraven van Groenekan naar het industrieterrein in het Utrechtse stadsdeel Overvecht. Later toen ik in 1992 deze Faïence- en Tegelfabriek Westraven bezocht konden hier (volgens de catalogus) wel 50 gegoten pijpen in verschillende modellen en kleur op bestelling geleverd worden. Het kleurenscale van de gebruikte glazuren was breed, nl. wit, zwart, rood blauw, grijs en delfts blauw. De Delfts blauwe kerstpijp van 1990 is zeker op deze Utrechtse locatie vervaardigd. (afb. 10) Speciaal voor rokers, die een ‘sterker kruid’ wilden roken dan tabak, werd een acht cm lang schuitvormig pijpje ontworpen. Deze crèmekleurige “Picolo” met fraaie zwart gezoomde grijze bies, werd mogelijk daarom niet in de catalogus opgenomen. Dit unieke pijpje is gedeeltelijk dubbelwandig en heeft een ongeglazuurd kuiltje als ketel. (afb. 11)

10. Kerstpijp 1990, model Calabash.

11. Exclusief pijpje Picolo, gemaakt bij Zenith Westraven.

Busjes

Het busje, het metalen verbindingstuk tussen pijpenkop en mondstuk (tevens drager van het fabrieksmerk) verandert in de loop der jaren. Hiervoor werd al vermeld dat de fabrikant Dirk van der Want de binnenmaten van de gegoten pijp en het busje standaardiseerde. De pijpenkoppen worden nu gemonteerd met koperkleurige busjes en zijn in de steelholte van een tapsvormig, doorboord rubberen dopje voorzien. Ook dubbelwandige insteekkoppen (manchetkoppen), zoals de modellen ‘Amsterdam’, ‘Manhattan’ en ‘Old Mokum’ konden dankzij dit universele rubberen dopje, snel gemonteerd worden.

De merknamen op deze busjes hebben vier varianten, nl.:

- a, “Zenith / Holland” (in drukletters rondom);
- b, dezelfde opdruk dwars op het busje;
- c, “Zenith (cursief) van der Want;
- d, dezelfde versie met toevoeging Holland.

Aangezien bij overname ook gebruik werd gemaakt van de oude voorraad pijpenderdelen zijn de namen op de busjes geen indicatie voor datering of toeschrijving aan een bepaalde producent.⁵

Gebogen lakpunten

In 1994 staakte Westraven in Utrecht haar activiteiten en keerde de productie weer terug bij het moederbedrijf in Delft, waar nu nog de fraaie gegoten, geglazuurde delfts blauwe versie van de “lakpunt” wordt vervaardigd. De ongeglazuurde versie is nog populair bij pijpookwedstrijden en studentenverenigingen. De geglazuurde lakpunten met Delftsblauwe afbeeldingen op de pijpenkop zijn ware pronkstukken. Ze hebben, in plaats van de bekende blauwe plakker met de firmanaam, in Delfts blauw een bloemversiering en de naam ‘Zenith’ op de steel. Er was keuze uit verschillende afbeeldingen zoals landschappen met molen of met een vuurtoren. De terra-keurige mondstukken werden niet geglazuurd. In souvenirwinkels in toeristencentra zoals in Volendam (en natuurlijk bij Royal Delft zelf) zijn ze nog steeds verkrijgbaar. (afb. 12). De bovengenoemde gegoten keramische pijpen en de eens zo populaire doorroker worden nu niet meer vervaardigd en zijn alleen nog bij oude ‘door-rokers’ en pijpenverzamelaars te vinden.

12. Geglazuurde Delfts blauwe lakpunten met vuurtoren en molen.

De lakpunten van ‘Zenith’ werden geleverd in traditionele lange kartonnen dozen. De opdruk op de dozen bleef, zolang de oude exemplaren nog voorradig waren, hetzelfde. Maar ook de latere, op andere

locaties vervaardigde lakpunten, bleven verpakt in traditionele dozen met de naam P.J. van der Want Azn., Gouda Holland. (afb. 13)

⁵ Vriendelijke mededeling door de heer Aart van der Want

13. Een gekaste lakpunt op drie Zenith dozen met verschillende opdrukken.

Later kregen de dozen de toevoeging Westraven/Zenith en toen hier de productie stopte, verdween de opdruk van deze

firmaam. Wel bleven de dozen bedrukt met de gebruikelijke versiering zoals de Goudse wapens en de merken het melkmeisje, AVS, gekroonde 53 en gekroonde M, merken die generatieslang bij de familie Van der Want op hun pijpen werden 'gezet'.

14. Detail lange 'Gouwenaar' met ovale zilveren plakker.

De lange 'Gouwenaar' en de keramische pijp kregen vaak een extra ovaalvormig, zilverkleurig etiket op de kop met de tekst: "Zenith / Gouda Holland / the world's oldest pipemakers". (afb. 14) In Gouda worden echter geen 'Gouwenars' meer gemaakt.

Literatuur:

- Terstraeten, P., 1967, 'Jonge Gouwenars maken oude', *Nieuwsblad voor pijprokers*, 6(5).
- Overeijnder, F., 1984, 'Steeff van Loon de laatste echte pijpenmaker. We hebben het allemaal wel zien aankomen', *Goudse Courant*, 12-10-1984.
- Jongedijk, Th., 1984, 'Oudste pijpenfabriek ter wereld nieuw leven ingeblazen. Achtste generatie houdt bedrijf in stand', *Telegraaf*, 24-10-1984.
- Stedelijke musea Gouda, 1985, 'Zenith plateelbakkerij en pijpenfabrieken sinds 1749, een keuze uit de produktie van de laatste 70 jaar van een Gouds familie bedrijf', 2(3).
- Smiesing, P., 1993, 'In Utrecht worden weer pijpen gemaakt', *PKN* 16(61), p. 516-524.
- Oostveen, J. van & Stam, R., 2011, *Productiecentra van Nederlandse Kleipijpen. Een overzicht van de stand van zaken*. Tiel/Leiden.
- Stam, R., 2017, 'Het ging niet vanzelf. Over ontwerp en innovatie in de Nederlandse pijpenfabrieken in de tweede helft van de 20^e eeuw, met nadruk op de laatste jaren van de Zenith', *Jaarboek 2017 van de PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 105-111.
- Smiesing, P., 2018, 'Toen was roken nog heel gewoon. Tabakspotten uit de tweede helft van de twintigste eeuw', (nog niet gepubliceerd)